

УДК 343.121

Кастарнов Дмитро Борисович –
ад'юнкт кафедри кримінального
процесу Національної академії
внутрішніх справ

ОБСТАВИНИ, ЩО ХАРАКТЕРИЗУЮТЬ ОСОБУ ОБВИНУВАЧЕНОГО: СТАН НАУКОВОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ

Досліджено основні положення наукових праць вітчизняних та зарубіжних учених, присвячених питанням визначення обставин, що характеризують особу обвинуваченого. Проаналізовано їх значення для сучасної правозастосовної практики та законотворчого процесу.

Ключові слова: особа обвинуваченого; обставини, що характеризують особу обвинуваченого; вивчення особи обвинуваченого; кримінальний процес; обставини, що підлягають доказуванню.

До завдань кримінального провадження, відповідно до ст. 2 Кримінального процесуального кодексу (КПК) України, належить захист особи, суспільства та держави від кримінальних правопорушень, охорона прав, свобод та законних інтересів учасників кримінального провадження, а також забезпечення швидкого, повного й неупередженого розслідування і судового розгляду з тим, щоб кожний, хто вчинив кримінальне правопорушення, був притягнутий до відповідальності в міру своєї вини, жоден невинуватий не був обвинувачений або засуджений, жодна особа не була піддана необґрунтованому процесуальному примусу, і щоб до кожного учасника кримінального провадження була застосована належна правова процедура. Зі змісту правової норми вбачається, що законодавець приділяє окрему увагу охороні й захисту прав та законних інтересів учасників кримінального провадження, до яких належить й обвинувачений. У коментарі до згаданої статті зазначено, що провадження як досудового розслідування, так і судового розгляду кримінальної справи означає, що органи досудового розслідування зобов'язані об'єктивно, неупереджено, без необґрунтованої підозри та обвинувального ухилу встановити за допомогою зібраних у встановленій процесуальній формі доказів усі обставини вчиненого кримінального правопорушення та осіб, які його вчинили [1, с. 19]. Важливе місце в системі цих обставин посідають ті, що характеризують особу обвинуваченого (п. 4 ч. 1 ст. 91 КПК України),

адже відомості про особу обвинуваченого (підозрюваного) збираються та використовуються для виконання завдань судочинства протягом усієї кримінально-процесуальної діяльності.

Водночас, незважаючи на те, що обставини, які характеризують особу обвинуваченого, визначено в ч. 1. ст. 91 КПК України як такі, що підлягають доказуванню, а також визнання слідчими важливості їх доказування для виконання завдань кримінального провадження (за даними опитування 100 %), існує низка теоретичних та практичних проблем, пов'язаних із визначенням поняття таких обставин, їх змістом та практикою застосування відповідної правової норми.

Існування проблеми визначення обставин, що характеризують особу обвинуваченого, було визнано науковцями ще за часів дії Кримінально-процесуального кодексу 1960 року. Так, у п. 3 ст. 64 згаданого документа зазначалось, що доказуванню підлягають обставини, які характеризують особу обвинуваченого. Тобто законодавець обмежився лише загальним формулюванням без конкретизації його змісту, що згодом було відтворено й у новій редакції КПК України. Отже, за часів дії Кримінально-процесуального кодексу 1960 року проблему не було вирішено, не вирішено її і сьогодні, незважаючи на наявність слушних та обґрунтованих пропозицій і рекомендацій науковців та практиків. Як свідчать результати вивчення наукових положень та законодавчих пропозицій, вчені з метою вирішення зазначеної проблеми розробили класифікацію, переліки обставин, що характеризують особу обвинуваченого, визначили структуру особи обвинуваченого та на цій основі сформулювали законодавчі пропозиції. Зважаючи на те, що частина наукових положень не втратила актуальності, а інші можуть слугувати методологічним підґрунтям для сучасних досліджень, з пізнавальною та практичною метою доцільно розглянути їх детальніше. Становлять інтерес також наукові положення та досвід зарубіжних країн, кримінальне процесуальне законодавство яких має схожу структуру в частині переліку обставин, що підлягають доказуванню, насамперед тих, які характеризують особу обвинуваченого.

Проблеми дослідження обставин, що характеризують особу обвинуваченого, висвітлено в роботах Ю. І. Азарова, П. Д. Біленчука, М. М. Букаєва, М. Т. Ведернікова, Н. М. Гребньової, А. П. Гуськової, М. Г. Коршика, Г. К. Курашвілі, О. О. Левендаренка, І. А. Макаренко, І. А. Матусевича, Г. М. Омеляненко, В. Т. Очередіна, С. С. Степичева, П. П. Цветкова, С. П. Щерби та ін.

Вивчення різних підходів стосовно визначення обставин, що характеризують особу обвинуваченого, засвідчило, що в основною

побудови законодавчих конструкцій зазвичай є класифікація цих обставин або визначена структура особи обвинуваченого.

Ю. І. Азаров запропонував до структури відомостей про особу обвинуваченого включити такі елементи: 1) ступінь суспільної небезпеки особи обвинуваченого; 2) індивідуально зумовлені ознаки особи; 3) соціально зумовлені властивості особи; 4) біолого-психологічні риси особи; 5) дані про ставлення обвинуваченого до вчиненого ним протиправного діяння і його поведінка у процесі провадження у справі [2, с. 15–24].

П. П. Цветков визначив загальну класифікацію (перелік) особистісних відомостей про обвинуваченого, що підлягають обов'язковому або факультативному дослідженню, а саме: 1) установчі дані. Ці дані зазвичай називають біографічними або демографічними (відомості про прізвище, ім'я, по батькові, рік народження тощо). Автор вважає, що більш точним та правильним називати ці дані про особу обвинуваченого не демографічними і не біографічними, а персонографічними або установчими. До таких даних належать прізвище, ім'я, по батькові, дата й місце народження, місце проживання, національність та мова, соціальне походження й соціальний статус, сімейний і матеріальний статус, місце роботи, заняття, посада, професія, освіта, нагороди та звання, судимість. Такі дані, як громадянство, відношення до військової служби та інші можуть досліджуватись факультативно; 2) дані, що характеризують особу обвинуваченого у кримінально-правовому розумінні. До них належать ознаки, стани або інші дані про особу обвинуваченого, які мають кримінально-правовий характер та відображено у кримінальному законодавстві (вік, осудність, сильне душевне хвилювання, сп'яніння, особлива жорстокість, ознаки особливо небезпечного рецидивіста, дані, що свідчать про особливу небезпечність обвинуваченого та ін.). Дослідження даних про особу обвинуваченого, що мають кримінально-правовий характер, необхідне для визнання його суб'єктом злочину, обрання найбільш доцільної (у межах визначних законом) міри покарання, виявлення обставин, що сприяли учиненню злочину; 3) світогляд, соціальне оточення (мікросередовище) та поведінка обвинуваченого. Під час дослідження, за необхідності, світогляду обвинуваченого слід з'ясувати не лише те, які погляди були та є в нього до моменту вчинення злочину та часу пред'явлення йому обвинувачення, а й процес їх формування (мікросередовище, у якому він перебував та ін.). До предмета дослідження даних про особу обвинуваченого обов'язково належить його поведінка в побуті, на роботі, за місцем навчання та ін.; 4) психологічні особливості. Їх вивчення сприяє встановленню психологічного контакту з обвинуваченим, дозволяє визначити

ефективну тактику його допиту, обшуку, обґрунтовано висунути розшукові версії у випадках, коли обвинувачений переховується від слідства та суду; 5) стан здоров'я. Здоров'я як одна з якостей особи – це не лише стан організму, при якому правильно, нормально діють усі його органи та системи, а й хвороба – патологічне порушення життєво важливих функцій організму; 6) біологічні дані дослідження яких включає збирання, порівняльне вивчення та оцінку відповідних слідів і речових доказів, зіставлення їх з аналогічними зразками, що взяті в обвинуваченого; 7) зовнішній вигляд – повна або часткова сукупність його зовнішніх ознак, що сприймається оточуючими у вигляді цілого або фрагментарного уявного образу; 8) шкіряні візерунки [3, с. 10–17].

Р. П. Чича пропонує таку теоретичну модель класифікації даних, що характеризують особу обвинуваченого: 1) дані, які дають змогу правильно обрати форму досудового розслідування; 2) дані про особу обвинуваченого, що враховуються при застосуванні заходів примусу, зокрема, при обранні щодо нього запобіжного заходу (тяжкість злочину, відомості про особу обвинуваченого, його вік, стан здоров'я, сімейний стан, вид занять тощо); 3) дані про особу обвинуваченого, що впливають на класифікацію вчиненого злочину [4].

А. В. Дуда наводить таку структуру особи обвинуваченого: 1) установочні (персонографічні) дані: прізвище, ім'я, по батькові; дата, місяць, рік народження; місце народження; місце проживання та реєстрації; громадянство; національність; освіта; вид занять, спеціальність, посада; відношення до військової служби; наявність військових чи інших спеціальних звань, орденів, нагород, медалей; 2) якості та властивості, що характеризують соціальний статус особи обвинуваченого, її спрямованість та функції в системі суспільних відносин та в життєдіяльності, а саме ті, що розкривають індивідуальні властивості обвинуваченого, моральність, поведінку, дані щодо відносин, які складаються в різноманітних сферах суспільного життя, та фактори соціального середовища, що впливають на особу обвинуваченого; 3) кримінально-правові ознаки та властивості особи обвинуваченого (ставлення до вчиненого злочину, його наслідків, поведінка під час проведення досудового слідства у кримінальній справі (у тому числі й попереднього, якщо таке мало місце) та порівняння поведінки обвинуваченого під час розслідування кримінальних справ); 4) психофізіологічні особливості обвинуваченого: а) дані щодо психологічних, психічних особливостей здоров'я; б) дані щодо фізичного стану здоров'я [5, с. 9].

Н. М. Гребньова до структури особи обвинуваченого відносить такі елементи: 1) установочні (персонографічні) параметри: ім'я, по батькові, дата і рік народження, місце народження, місце постійного

проживання, громадянство, національність, освіта, сімейний стан, вид занять або посада, відношення до військової служби, наявність військових або інших почесних звань; б) якості, що розкривають суспільну характеристику та соціальну спрямованість особи в різних сферах життєдіяльності; в) якості, що свідчать про суспільну небезпечність обвинуваченого, а також про ставлення його до вчиненого та поведінку у процесі провадження; г) соціально-психологічні, психічні й моральні риси та якості; д) дані, що розкривають фізичні (біологічні) якості особи (стать, вік, фізичні та фізіологічні особливості, стан здоров'я) [6, с. 6].

Коментуючи положення Кримінально-процесуального кодексу 1960 року, Ю. І. Азаров зазначив, що недоліки у вивченні особи обвинуваченого при проведенні розслідування та в суді може бути усунено, якщо до п. 3. ст. 64 Кримінально-процесуального кодексу 1960 року буде внесено доповнення, а саме: при провадженні попереднього слідства та розгляді кримінальної справи в суді підлягають доказуванню обставини, що впливають на ступінь та характер відповідальності обвинуваченого, а також бібліографічні дані обвинуваченого, його виробничо-побутова характеристика, відомості про стан здоров'я та його поведінка під час провадження у справі та інші обставини, що характеризують особу обвинуваченого [2, с. 15–24].

А. В. Дуда запропонувала обставини, що характеризують особу обвинуваченого, визначити в окремій статті 64-1 (у Кримінально-процесуальному кодексі 1960 року), у якій передбачити, що під час проведення досудового розслідування та судового розгляду підлягають встановленню такі обставини, які характеризують особу обвинуваченого: 1) соціально-демографічні відомості: прізвище, ім'я, по батькові; дата і місце народження; громадянство; національність; освіта; сімейний стан (склад сім'ї та взаємовідносини у ній); місце фактичного проживання та реєстрації; спосіб життя та умови проживання; матеріальний стан; місце роботи (навчання), стаж, посада, ставлення до праці та навчання, вид занять та місце проведення дозвілля (характеристика з вказаних місць); 2) відомості щодо наявності судимості, адміністративних стягнень чи іншої протиправної діяльності (вирок суду за попередню судимість, характеристика з місць позбавлення волі, поведінка до та після відбування покарання); 3) відомості щодо темпераменту, характеру, поведінки, емоційно-вольових та індивідуальних психологічних якостей, взаємовідносини й ставлення до потерпілого (інших учасників процесу), ставлення до вчиненого злочину та його наслідків; 4) стан фізичного, психологічного здоров'я та загального розвитку обвинуваченого [5, с. 6–7].

Р. П. Чича запропонував в окремій статті Кримінально-процесуального кодексу 1960 року визначити обставини, що характеризують особу обвинуваченого та підлягають доказуванню в кримінальній справі, а саме: при провадженні досудового розслідування, розгляді кримінальної справи в суді підлягають доказуванню: 1) персонографічні дані; 2) дані суспільно-побутового характеру; 3) дані про стан здоров'я та психологічні якості; 4) інші дані, що необхідні для ефективного розслідування злочину та призначення покарання [4].

За виокремлення як самостійної норми ст. 91-1 КПК України виступає також О. Баганець, який зазначає, що у п. 4 ст. 91 КПК України не вказано які обставини, що характеризують особу обвинуваченого, необхідно доказувати, а тому Кодекс доцільно доповнити ст. 91-1, яка б регулювала це питання. У цій статті запропоновано навести вичерпний перелік тих обставин, що характеризують особу обвинуваченого, які мають значення для правильного вирішення кримінально-правових та кримінально-процесуальних питань [7, с. 82]. Утім, конкретного переліку зазначених обставин автор не наводить.

Аналогічні підходи щодо конкретизації обставин, які характеризують особу обвинуваченого, пропонували також науковці інших країн, кримінальне процесуальне законодавство яких у частині визначення переліку обставин, що підлягають доказуванню, є подібним до вітчизняного. Так, А. П. Гуськова пропонує редакцію окремої статті, яка передбачає, що під час доказування обставин справи підлягають встановленню: 1) установочні (персонографічні) ознаки особи обвинуваченого; 2) кримінально-правові ознаки; 3) соціально зумовлені якості (якості, що розкривають відносини обвинуваченого у різних сферах суспільного життя та фактор соціального середовища, під впливом яких сформувалась особистість); 4) дані психологічного характеру, що розкривають психічні якості особи: потреби, інтереси, почуття та ін.; психічні стани, психічні можливості; 5) дані, що розкривають медико-біологічні якості особи (якості, що характеризують фізичні, соматичні, психічні особливості особи). Ці дані необхідні для ефективного розслідування, розгляду та вирішення справи судом [8, с. 22].

П. П. Цветков пропонував таке формулювання правової норми, що стосується дослідження даних про особу обвинуваченого: суд, прокурор, слідчий та особа, яка здійснює дізнання, зобов'язані вжити всіх передбачених законом заходів для всебічного, повного та об'єктивного розслідування справи, даних про особу обвинуваченого, виявити викриваючі та виправдовувальні, обтяжуючі та пом'якшуючі

його вину обставини й обставини, що впливають на визначення виду та режиму відбування покарання [3, с. 17].

Отже, науковці переважно використовують два підходи щодо законодавчого закріплення переліку обставин, які характеризують особу обвинуваченого: одні вважають, що ці положення потрібно визначити в окремій статті КПК України, інші пропонують доповнити діючу норму. Те саме стосується і визначення змісту обставин, що характеризують особу обвинуваченого: одні вчені пропонують деталізований перелік таких обставин, а інші – узагальнені групи відомостей та даних.

Таким чином, можна констатувати, що науковці визначили низку теоретичних і практичних проблем стосовно обставин, що характеризують особу обвинуваченого, та напрацьовано шляхи їх вирішення.

Водночас зазначені підходи не враховують сучасного стану законодавства та правозастосовної практики, що унеможливило безпосереднє їх упровадження. Відтак, наразі доцільними можна вважати систематизацію, аналіз та узагальнення пропозицій науковців, виокремлення та оцінку можливості запозичення і впровадження позитивного досвіду інших країн щодо конкретизації змісту згаданих обставин з урахуванням сучасного стану законодавства та правозастосовної практики.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Кримінальний процесуальний кодекс України. Науково-практичний коментар / заг. ред. В. Г. Гончаренка, В. Т. Нора, М. Є. Шумила. – К. : Юстініан, 2012. – 1224 с.

2. Азаров Ю. И. Деятельность следователя органов внутренних дел по доказыванию обстоятельств, характеризующих личность обвиняемого / Ю. И. Азаров. – К. : НИ и РИО КВШ МВД СССР им. Ф. Э. Дзержинского, 1991. – 80 с.

3. Цветков П. П. Теория и практика исследования данных о личности обвиняемого в советском уголовном судопроизводстве : автореф. дис. на соискание ученой степени доктора юрид. наук. : спец. 12.00.08 “Уголовное право и уголовный процесс”; спец. 12.00.09 “Криминалистика” / П. П. Цветков. – Л., 1974. – 37 с.

4. Чича Р. П. Реалізація фактичних даних про обставини, що характеризують особу обвинуваченого, у процесуальних рішеннях слідчого : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Чича Р. П. – Х., 2012. – 178 с.

5. Дуда А. В. Обставини, що характеризують особу обвинуваченого, як елемент предмета доказування у кримінальній справі : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Дуда А. В. – К., 2010. – 246 с.

6. Гребнева Н. Н. Обстоятельства, характеризующие личность обвиняемого, как элемент предмета доказывания по уголовному делу : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Гребнева Н. Н. – Тюмень. – 2006. – 220 с.

7. Баганець О. Доказування обставин, які характеризують особу обвинуваченого / О. Баганець // Юридична Україна. – 2013. – № 9. – С. 80–85.

8. Гуськова А. П. Личность обвиняемого в уголовном процессе: Проблемы теории и практики : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.09 / Гуськова А. П. – Екатеринбург, 1997. – 388 с.